

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 8 Sayı: 38 Volume: 8 Issue: 38

Haziran 2015 June 2015

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

TANZİMAT'TAN CUMHURİYET'E OSMANLI FABRİKA YAPILARININ İNŞASINA DAİR YAPILAN DÜZENLEMELER¹

REGULATIONS ABOUT THE CONSTRUCTION OF OTTOMAN FACTORY BUILDINGS FROM TANZİMAT TO REPUBLIC

Didem BOYACIOĞLU*

Öz

Osmanlı Devleti'nin sanayileşme çabaları 18. yüzyıla uzanmakla birlikte asıl gelişim 19. yüzyılda yaşanmış, bu dönemde inşa edilen büyük ölçekli fabrika yapıları devletin modernleşme projesinin bir parçası olarak gündeme gelmiştir. Fabrikaların inşası Osmanlı yönetiminin tanımlamak ve denetlemek istediği konulardan biridir. Bu nedenle kimi yürürlüğe girmiş, kimi ise tasarı aşamasında kalmış çeşitli tarihlerde hazırlanan nizamnameler ile kentsel fabrikaların inşasına yönelik bazı kural ve kısıtlamalar getirilmeye çalışılmıştır.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki özgün belgelere dayanan bu çalışmada Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadarki dönem içerisinde fabrikalarla ilgili alınan kentsel ve mekansal ölçekte kararları içeren nizamnamelerele alınmış, böylece konunun hukuki çerçevesi çizilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Fabrika, Nizamname.

Abstract

Although attempts for Ottoman industrialization dates back to 18th century, remarkable developments occurred in 19th century. Factories built in that era were regarded as one of the important components of Ottoman modernization project. Building factories was one of the issues that Ottoman rulers had desired to define and control. For that reason at various times regulations (some become valid and some not) had been arranged in order to define the rules and limitations for building factories.

This study aims to reveal the legal framework of establishing factories in Ottoman lands by focusing on the archival records of regulations, from the beginning of the Tanzimat era to Republic, comprising some urban and spatial decisions about building factories.

Keywords: Ottomans, Factory, Regulations.

Giriş

Osmanlı Devleti'nde 18. yüzyılda askeri ve siyasal alanda başlayan reformlar süreci Tanzimat ile birlikte sosyal, kültürel ve ekonomik anlamda yaşamın hemen her alanına yayılmıştır. Batılılaşma/modernleşme doğrultusundaki reform ve değişimlerin gerekliliğine inanan Tanzimat yönetimi, bu hedeflerini kısa vadede gerçekleştirecek pratik çözümler üretmek durumunda kalmıştır (Ortaylı, 1985). Bu dönemde devlet örgütünü yeniden düzenlemeye yönelik hazırlanan kanun ve nizamnamelerin birçoğu batı kökenli olup Osmanlı hukuk düzenine adapte edilmişlerdir.

19. yüzyılda yeni bir yapı tipi olarak Osmanlı mimarlık terminolojisine giren fabrika yapılarının inşasına dair yapılmaya çalışılan düzenlemeler de, diğer birçok kural, yasa ve yönetmelik gibi Tanzimat'la birlikte başlayan, kente ilişkin, Batı yönelimli yasal düzenlemeler sürecinin bir parçasıdır. Çalışmanın amacı Tanzimat'tan Cumhuriyet'e kadarki dönemde Osmanlı yönetiminin fabrikaların inşasına yönelik aldığı kentsel ve mekansal kararların "nizamname" adı verilen yasal düzenlemeler aracılığıyla anlaşılmasına çalışılmasıdır. Çalışma kapsamında ele alınan nizamnameler T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi'nde bulunan ve "sabit buhar makinelerine dair nizamname" dışında literatürde yer almayan özgün belgeler olup, fabrikaların inşası ile ilgili oluşturulmaya çalışılan hukuksal arka planın değerlendirilmesi için iyi bir zemin oluşturmaktadır.

19. yüzyılın ilk yarısı, devletin zanaat ölçeğinden fabrikaya geçiş sürecini bizzat üstlendiği, sarayın ve yeni kurulan ordunun ihtiyaçlarını karşılamak üzere ağırlıklı olarak İstanbul ve yakın çevresinde büyük

* Dr. Yeditepe Üniversitesi, Mimarlık Bölümü

¹Bu makale yazarın İTÜ Mimarlık Tarihi Doktora Programında hazırlanmış olduğu "Osmanlı Fabrika Yapılarının Kentsel ve Mekansal Analizi" başlıklı tezinden bir bölümün genişletilmesiyle oluşturulmuştur.

ölçekli sanayi tesislerinin kurulduğu bir dönem iken, yüzyılın ikinci yarısında özel sermaye ile kurulan fabrikaların teşvik edildiği, devletin daha çok düzenleyen ve denetleyen olarak kendini konumlandığı görülmektedir. Nitekim fabrikaların inşasına dair ulaşılabilen en erken tarihli nizamname 1861 tarihli olup, hava kirliliğinin önlenmesi amacıyla hazırlanmış bir layihadır. Çevre kirliliği ile fabrikaların şehir içindeki konumlarının ilişkilendirildiği daha erken tarihli örnekler mevcut olmasına rağmen, bunlar belli sanayi kollarına ait tekil örnekler olup araştırmaya dahil edilmemiştir. Çalışma dahilinde ele alınan nizamnameler fabrikaların genelini kapsayan ve fabrikaların inşa edildikleri yere, kent içindeki konumlarına veya mekansal özelliklerine ilişkin bilgiler içeren düzenlemelerdir. Buna göre arşivde kimisi yürürlüğe girmiş, kimisi ise layiha yani tasarı niteliğinde olan beş nizamnameye ulaşılabilmektedir. Bunlar 1861 tarihli “hava kirliliğinin önlenmesi için nizamname layihası”, 1862 tarihli “sabit buhar makinelerine dair nizamname”, 1886 tarihli “Memalik-i Şahane’de fabrikalar tesisine dair nizamname layihası”, 1906 tarihli “fabrikalar nizamnamesi” ve 1913 tarihli “mahallerde kullanılan müvellid-i buharlarla, buhar hazneleri ve motorlar hakkında nizamname layihası”dır. Kentsel ve mimari ölçekte değerlendirmeye olanak tanımayan, fabrikaların kurulmasına ve işletilmesine dair sadece ekonomik ve politik kararları içeren nizamnameler ise çalışma kapsamı dışında bırakılmıştır.

Hava kirliliğinin önlenmesi için nizamname layihası (1861)

Çevre kirliliği her ne kadar 20. yüzyıla ait bir sorun gibi görünse de, sanayi devrimi sonrası kentlerin içinde sayıları hızla artan fabrika yapılarının oluşturduğu kirlilik 19. yüzyıl başlarından itibaren sanayileşmekte olan ülkelerin başlıca problemi haline gelmiş ve kamu sağlığının korunmasına yönelik düzenlemeleri zorunlu kılmıştır².

Osmanlı Devleti’nde de, 1850’li yıllara gelindiğinde gerek yüzyıl başından itibaren sayıca çoğalan fabrikaların, gerekse Haliç’ten geçen vapurların çıkardığı dumanlar ahaliyi rahatsız etmeye başlamış olmalıdır ki³, Meclis-i Maâbir tarafından “sihhat-i umumiyye için gerekli havayı değiştirdikleri” gerekçesiyle Dersaadet’teki fabrika ve vapurların nizam altına alınmasını öngören 17 maddelik bir nizamname layihası (tasarısı) hazırlanmıştır. Meclis-i Ali-i Tanzimat’ta olumlu ve olumsuz yönleri görüşülerek karara bağlanan layihanın tam metnine ulaşılamamış olmakla birlikte, meclisin görüşlerini içeren ve Ticâret Nezâret-i Celilesi’yle Zabtiye Müşiriyeti’ne yazılmış 1861 tarihli tezkere konuyla ilgili önemli bilgiler içermesi bakımından değerlendirmeye alınmıştır (BOA.A.MKT.MHM.206:13).

Layihada öncelikle nizamnamenin geçerli olacağı sınırlar tarif edilmektedir⁴. Buna göre “Anadolu tarafında Serviburnu’ndan Fenerbahçe’ye, Rumeli tarafında ise Sariyer’den Arnavutköyü’ne ve aşağısı bir taraftan Boğaziçi ve diğer taraftan Kağıthane, Alibeyköy ve Rami Çiftliği ve Yedikule’den geçen bir kırık çizgi ile bir taraftan dahi denizle sınırlı mahaller” dahilinde inşa edilecek fabrikalar üç sınıfa ayrılmıştır. Makinelerin kuvvetine göre yapılan bu sınıflandırmada birinci gruptaki fabrikalar 40’tan fazla kuvveti olan makineleri, ikinci grup kuvveti 13 ile 40 arasında bulunan makineleri ve üçüncü grup ise 10’dan az kuvvetteki makineleri içermektedir. Birinci sınıf fabrikaların oluşturdukları tehlike nedeniyle her türlü hane ve içinde destgah bulunan ebniyeden uzakta inşa edilmeleri öngörülmüştür. İkinci sınıfta yer alanların ise belli şartlar dahilinde yerleşim yerlerinin yakınında konumlanmasına izin verilmiştir. İçerisine buhar kazanı konulan destgah (tezgah) ebniyesinin (binasının) etrafı muhafaza duvarlarıyla çevrili olmalı ve bir veya birkaç binadan ibaret fabrika ebniyesinden ayrı bir mahalde yer almalıdır(BOA.A.MKT.MHM.206:13). Bu sayede bir çeşit makine dairesi oluşturulması istenmektedir. Ayrıca makinelerin fazla buharının atılması için gerekli aletlerin de tanzim edilmiş olması şart koşulmuştur. Kuvveti 10’dan az olan ve üçüncü sınıf fabrikaları tanımlayan makinelerin ise haneden sayılan ebniye içinde bulunan destgah mahallerine konulmasına bile izin verilmiştir. Bu fabrikalar en tehlikesiz grup olarak görülmesine rağmen, yine de her türlü koruma tedbirinin alınmış olması ısrarla vurgulanmıştır. Hava kirliliğinin önlenmesi için yerleşim yerlerine yakınlık ile ilgili getirilen kısıtlamaların dışında alınması önerilen bir diğer önlem kullanılan yakıtlar ile ilgili olup, duman vermeyecek yakıt kullanılması veya ocaklardan çıkan dumanı noksansız yakacak bir düzenleme yapılması istenmiştir(BOA.A.MKT.MHM.206:13).

² İngiltere’de 1847 yılında çıkarılan “theimprovementclausesact”(ıslah koşulları yasası) başlıklı yasa kapsamında fabrikaların dumanı ile ilgili bir bölüm bulunmaktadır (<http://www.air-quality.org.uk/02.php>).

³ “BarutçubaşınınCibali kapısı ile Fener kapısı arasındaki sahilde kurmak istediği vapur fabrikasına ahalinin itirazları 28.02.1857” (BOA.A.MKT.NZD.215: 9); “İstinye’de bulunan dakik fabrikalarından çıkan ve çevreyi huzursuz eden dumanlara karşı tedbir alınması 17.06.1861” (BOA.A.MKT.NZD.356:9).

⁴ Filiz Dıgıroğlutarif edilen sınırları bir sanayi bölgesi oluşturma çabası olarak yorumlamıştır. Bkz. Filiz Dıgıroğlu(2008). “19. Yüzyıl İstanbul, Hava Kirliliği Sorunu”, *Toplumsal Tarih*, S. 169, s. 67-71.Ancak kanaatimizce nizamnamenin geçerli olduğu bölgenin tarifinden öteye bir anlam taşımamaktadır. Bununla birlikte Boğaziçi ve Haliç kıyılarının tarif ediliyor olması nizamnamenin suya kenarı olan semtlerde inşa edilecek fabrikaları kapsadığını göstermektedir.

Meclis-i Ali-i Tanzimat'ta tartışılan layiha Avrupa'daki usul ve nizamata uygun bulunmuş, Devlet-i Aliyye tarafından şimdiye kadar bu hususta kararlaştırılmış herhangi bir usul olmadığı, dolayısıyla zorluklarına rağmen gerektiği zaman müracaat edilecek bir nizamname tasarısının yerinde bir çalışma olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte asil endişe edilen noktanın hava kirliliğinden ziyade fabrikalardan dolayı meydana gelebilecek yangın vb. afetler olduğu anlaşılmaktadır. Fabrikaların meskenleri içine alan sahil ve mevkiilerde çoğalmasının rahatsızlığa ve ahalinin şikayetlerine yol açacağı düşünülmüş ve her ne kadar üçüncü sınıf fabrikalar dışındaki fabrikaların yerleşim olmayan yerde veya tehlikeyi ortadan kaldıracak her türlü tedbir alınmış olarak inşasına izin verilmiş ise de, Dersaadet ve etrafındaki ebniyelerin çoğunluğunun ahşap olduğu düşünülünce, tehlikenin tamamen ortadan kaldırılması için mahalleler ve meskenler arasında buhar ile imalat yapan fabrikaların kurulmasının yasaklanması istenmiştir. Fabrikaların tesis edileceği mevkinin her türlü tehlikeden uzak olması ve Nezaret-i Celiler ile Zaptiye tarafından muayene edilip uygun görülmesi önerilmektedir(BOA.A.MKT.MHM.206:13).

Sabit buhar makinelerine dair nizamname (1862)

Endüstri devriminin en önemli gelişmelerinden biri buhar makinesinin bulunmasıdır⁵. Nizamnamelerin hazırlanması ise buhar makinelerinin kullanımının yaygınlaşması ile yakından ilgili görünmektedir.

Buhar makinesinin Osmanlı topraklarına girdiği tarih tam olarak bilinmemekle birlikte bu konuda yapılmış bazı erken girişimlerle ilgili bilgi ve belgeler mevcuttur. 1798 yılında Mühendishane halifelerinden aslen bir İngiliz olan Mühendis Selim Efendi, tersanede inşa edilmekte olan "büyük havuz" da kullanılmak üzere buhar gücüyle çalışan bir tulumba (tulumba-i nariye) alması için İngiltere'ye gönderilmiş⁶ ve burada üç yıl kalmıştır (Kaçar ve diğ., 2012: 125). Buhar makinesinin alımıyla ilgili bu teşebbüsler devam ederken 1800 yılında Tophane'de bir vapurhane⁷ebniyesinin de inşasına başlanmıştır(BOA.C.AS.628:26515). Bununla birlikte gerek arşivdeki, gerekse literatürdeki bilgilerden buhar makinesinin sanayide kullanımının 1830'lardan sonra arttığı ve diğer birçok yenilikte olduğu gibi öncelikle devlet yapılarında gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Arşiv belgeleri içinde 1833-1839 yılları arasında "Tophane-i Amire için inşa edilen vapur ebniyesi" ve "Dolmabahçe'de inşa edilmekte olan Tüfekhane-i Amire vapurhanesi" ile ilgili olarak çok sayıda belge bulunmaktadır⁸. Tersanenin saray alanından kazandığı bölgede 1834 yılında kurulan haddehanede buharlı makineler kullanıldığı, 1835 yılında kurulan bıçkıhanenin ise buharla işletildiği bilinmektedir (Köksal, 1996:26). 1840'lı yıllarda ise Feshane ve Beykoz Deri ve Kundura Fabrikası buharla üretime geçmiş, Bursa'da ilk buharlı ipek fabrikası olan Harir Fabrika-i Hümayunu kurulmuştur. (Küçükerman,1988a:150, 1988b:232). Bu dönemden sonraki arşiv belgelerinde ise "vapur değirmenleri" kurulması için yapılan teşebbüslerin dikkat çekici bir şekilde arttığı görülmektedir⁹. Hatta A. Giz (1970, 6-7), Hasköy değirmeni ile ilgili 1851 tarihli bir hükümde, Hasköy'deki eski değirmenin yerine buharlı bir değirmen yapılmasının bizzat padişah tarafından tasvip ve teşvik edildiğinden bahsetmektedir. Bu, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin katıldığı ilk uluslararası sanayi sergisiyle aynı tarihe denk düşmektedir.

Buhar makineleri devletin önem verdiği bir konu olmuştur. 1863 yılında İstanbul'da Sultanahmet Meydanı'nda ilk defa açılan büyük sanayi sergisinde Avrupa'dan getirilen ve buharla işleyen makineler sergilenmiş, hatta bu amaçla serginin yanında bir kazan dairesi inşa edilmiştir (Giz, 1970:6-7).

Buhar makinesi kullanımının İstanbul ve diğer şehirlerde bu şekilde yaygınlaşması, devletin konuyla ilgili bazı düzenlemeler yapmasını da zorunlu kılmıştır. Bu amaçla (H. 09.Z.1278) M. 07.06.1862

⁵ Buhar makinesinin işleyiş prensipleri ile ilgili bilgiler İskenderiyeli Heron'a kadar uzansa da günlük hayatta kullanımı 18. yüzyıl başlarında gerçekleşmiştir. 1712 yılında Thomas Newcomen'in maden ocaklarından su pompalamak için tasarladığı buhar makinesi James Watt tarafından geliştirilerek, 1775 yılında sonraki yüzyılın en önemli endüstriyel buluşu haline gelecek makineye dönüşmüştür. 1800'lerde Avrupa'da ve Amerika'daki dokuma tezgahlarında kullanılmaya başlanan buhar enerjisi fabrikaların verim ve üretim kapasitesini arttırmış, buhar makinelerinin deniz ve demiryolu taşımacılığına da uygulanması hammadde ve pazar ağlarının kurulmasına olanak sağlayarak sanayi devriminin hızlanmasına neden olmuştur. Bkz. Thomas KingstonDerry,TrevorIlltyd Williams (1960). *A ShortHistory of Technology, FromtheEarliest Times to A.D.1900*, London: Oxford UniversityPress, s. 313; GeorgeBasalla (1998). *Teknolojinin Eorimi*, Ankara: Tübitak Yayınları, s.47; Elif Süreyya Genç (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri*, İstanbul: Doğu Kitabevi, s.96.

⁶ Bu dönemde, Mühendishane-i Berri-i Hümayun hocaları Avrupa'dan buhar makineleri almak ve kullanmak üzere görevlendirilmiş olup, teknoloji transferi hususunda öncü görev üstlenmişlerdir. Bkz. Mustafa Kaçar, Tuncay Zorlu, Burak Barutçu, Atilla Bir, C. Ozan Ceyhan, Aras Neftçi (2012). *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz*, İstanbul: İTÜ.

⁷ "Vapurhane" terimi buharla işleyen sanayi tesisleri veya bu tesislerin buhar daireleri için kullanılmıştır. Bkz. Adnan Giz (1970). "Türkiye'de İlk Buhar Makineleri", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, S. 57, s. 6-7.

⁸ BOA.HAT 594:29129; BOA.HAT 596:29276; BOA.HAT 585:28780; BOA.C.SM.3:142.; BOA.C.AS.282:11743. Ayrıca bkz. Giz, 1970: 6-7 ve Edward C. Clark(1992). "Osmanlı Sanayi Devrimi", Ed.: E. İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 37-52.

⁹ BOA.C.İKTS.27:1346; BOA.İ.DH.116:5881; BOA.C.ML.448:18110; BOA.A.MKT.75:67; BOA.İ.MVL.100:2167; BOA.A.DVN.29:61; BOA.A.DVN.56:20; BOA.İ.MVL.94:51; BOA.İ.MVL.328:30; BOA.İ.MVL.216:7163; BOA.A.MKT.MVL.43:73; BOA.İ.MVL.568:25534.

tarihinde “sabit vapur makinelerine¹⁰ mahsus nizamname” başlığı altında üç bölüm ve onsekiz maddeden oluşan bir yönetmelik hazırlanmıştır (Düstur, 1289-1322:441-445; Kazgan, 1991:233). İçerik açısından 1861 yılında hava kirliliğinin önlenmesi için hazırlanan layiha ile aynı konuların ele alındığı görülmektedir.

Birinci bölüm “müvellid’ül buharlar”ın yerleştirilecekleri mahal ile ilgili olup, nizamnamenin ilk dört maddesini içermektedir. Nizamnamenin ilk maddesi “müvellid’ül buharları” buhar kazanları olarak tanımlamakta ve kuvvetlerine göre üç sınıfa ayırmaktadır. Buhar kazanlarının kuvvetinin hesabı, kazanın ve “galeyan” (kaynama) borularının toplam hacmi ile kazanın hava basıncının çarpılması şeklinde formülize edilmiştir. Kuvveti 40’ı geçen kazanlar birinci sınıf addolunur. Gerek işletilen, gerekse iskan olunan ebniye içerisine konulması yasak olup bunların dışına yerleştirilmelidir. İkinci sınıftan sayılan kazanlar kuvveti 10 ile 40 arasında olan kazanlardır. Bunların yalnızca destgah ebniyesi içerisine konulmasına izin verilmektedir. Buhar kazanının yer aldığı destgah ebniyesi bir hane veya birkaç kattan ibaret bir fabrika görünümünde olmayıp sade, hafif bir bina olmalıdır. Kuvveti 10’dan az olan kazanlar üçüncü sınıf olarak adlandırılmıştır. Bu tip kazanlar her çeşit destgah ebniyesi içine konulabileceği gibi haneden sayılan binalar içerisine bile yerleştirilebilirler.

Bir sonraki madde yerleşim yerleri içerisinde bulunan buhar kazanlarının etrafındaki binalar ile ilişkisini düzenlemektedir. Buna göre buhar kazanları ile etrafında bulunan haneler veya yol arasında en azından buhar kazanının kuvvetinin üçte biri kadar mesafe olmalıdır. Bu mümkün olmadığı takdirde, en az bir arşın¹¹ kalınlığında “muhafaza duvarı” diye adlandırılan bir duvar inşa olunacaktır. Bu duvarın yüksekliği buhar kazanının en yüksek noktasını, en azından duvar ile kazan arasındaki mesafenin yarısı kadar geçecek ve adı geçen duvar ile buhar kazanı arasında ve keza duvar ile etrafında bulunan binaların müşterek duvarları arasında en azından yarımşar arşın (~40 cm) boşluk bulunacaktır. Birinci sınıf buhar kazanları ise kapalı bir mahale konulup hafif bir çatısı olacak ve bitişiğinde hiçbir bina bulunmayacaktır.

Nizamnamenin ikinci bölümü kazanın emniyet aletleri¹² ve alınacak tedbirlerle ilgilidir. Buna göre her buhar kazanının üst kısmında iki adet “emniyet subabı” diye adlandırılan alet bulunacaktır. Her subaba yekpare bir ağırlık yüklenecek ve gerek subabların çapı ve gerek ağırlıkların nihai derecesi ruhsatta belirtilmiş olacaktır. Kazanın içindeki buhar basıncının miktarını gösteren ve “tazyik veznesi” adı verilen aletin ateşinin rahatlıkla görebileceği bir noktada bulunması lazımdır. Tazyik veznesine gelecek buharın borusu bizzat kazana bağlı olacak ve üzerinde aşılmasını gereken basınç miktarı mutlaka işaretlenmiş olacaktır. Her buhar kazanını besleyen bir su tulumbası bulunacaktır. Kazanın veya fırın cidarının dışında kazanın içinde bulunması gereken suyun miktarını gösteren bir hat olacak ve bu hat duman borularının yüksekliğinden en azından dört parmak yukarıda olacaktır. Eğer suyun yüksekliği belirtilen hattan iki parmak aşağı inerse, kazanın üzerindeki “alet-i sahabe-i telaş” tabir olunan alet bir menfez oluşturarak buharın dışarı atılmasını sağlayacak ve ıslık gibi bir ses çıkarmak suretiyle suyun yüksekliğinin azaldığını haber verecektir. Bunun dışında her buhar kazanında suyun yüksekliğini gösteren bir cam boru veya farklı irtifalarda konulmuş musluklar yer alacaktır.

Nizamnamenin üçüncü bölümü on ve ondördüncü maddeler arasını kapsamaktadır. Onuncu madde “kompodor¹³” diye adlandırılan ve buhar kazanlarının ocaklarında meydana gelen dumanı yok etmeye yarayan aletin kullanımıyla ilgili olup, Dersaadet ve Bilâd-ı Selâse¹⁴ de bulunan fabrikalarda, ya adı geçen alet vasıtasıyla dumanın giderilmesini veya odun ve kok kömüründen fazla duman vermeyecek yakıt kullanılmasını zorunlu hale getirmektedir.

Onbirinci madde fabrika inşasının yasak olduğu hudutları tarif etmektedir. Buna göre Boğaz’ın Anadolu tarafında, Anadolu Feneri’nden başlayıp, sahile Anadolu Hisarı’na, oradan Gökusu derelerinin bitiminden Çamlıca’ya ve Kurbağalıdere’den Fenerbahçe Burnu’na kadar, Rumeli tarafında ise, Rumeli

¹⁰ Kazanlar, kullanılış yerlerine göre, sabit, hareketli, kara tipi ve deniz tipi olarak sınıflandırılmaktadır. Bkz. Suat Önal (1993). *Buhar Kazanlarında Exegy Metodu ile Yanma Verimliliğinin Analizi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, , Elazığ: Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, s. 5.

¹¹ Bir arşın=75,8 cm. Bkz. Neslihan Sönmez (1997). *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: YEM Yayınları, s. 27.

¹² Günümüzde kontrol cihazları olarak adlandırılan ve üretilmek istenen buhara göre, kazanın basınç, sıcaklık gibi özelliklerini kontrol etmeye yarayan cihazlardır. Manometre, su seviye göstergesi, alarm düdüğü, emniyet vanaları, yakıt seviye göstergesi, kazan termostati, su sayacı, yakıt ve buhar sayaçları bunlardan bazılarıdır (Önal, 1993:12). Yazıda geçen “emniyet subabı” emniyet vanalarını, “tazyik veznesi” manometreyi, “alet-i sahabe-i telaş” alarm düdüğünü tarif ediyor olmalıdır.

¹³ Osmanlı arşivlerinde, vapur ocaklarındaki dumanı yoketmek üzere icat edilmiş “kompodor” tabir olunan bir aletin vapurlara ve bazı değirmenlere konulması ile ilgili M.1868 tarihli üç adet belge bulunmaktadır. Nizamnamenin neşrinden altı yıl sonra, konunun hala Şura-yı Devlette tartışıldığı görülen bu belgelerde, aletin mucidi olarak Lupteri, Tiring ve Petri olmak üzere üç farklı Fransızın adı telaffuz edilmektedir (BOA.Ş.D.1:3; BOA.A.MKT.MHM.423:85; BOA.Ş.D.2390:11). Ayrıca bkz. Vahdettin Engin (1994). “Osmanlı’da Çevre Şuuru”, *Tarih ve Medeniyet*, S. 7, s. 35-38.

¹⁴ Bilâd-ı Selâse: İstanbul’da Üsküdar, Galata ve Eyüp semtleri. Bkz. Ferit Devellioğlu(2008). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat*(25. Sürüm), Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, s.104.

Feneri'nden başlayıp yine sahile Büyükdere'ye ve oradan Beyoğlu'na giden cadde ile Kağıthane, Alibeyköy, Rami Çiftliği, Yedikule ve aralarından geçerek Ayastefanos karyesine kadarki kırık çizgi dahilinde buhar makinesi konulması yasaktır.

Onikinci madde ile tüm sabit buhar kazanları için ruhsat alınması mecbur tutulmuştur. Ruhsat başvurusunda başvuru sahiplerinden kazanın buhar basıncını, "galeyan boruları" var ise onların şekil ve hacimlerini, kazan mevkisini, yakıtın cinsini ve ne tür imalat yapılacağını ifade eden bir dilekçe ile fabrika ve etrafındaki yapıları gösteren 1/200 ölçekli bir harita istenmektedir.

Onüçüncü maddede her "müvellid'ül buhar" (kazan) için, ebniye veznesine ruhsatiye olarak on adet mecdiye altını ödendiğine dair makbuzun ruhsat başvurusunu yapan kişinin dilekçesine eklenmesi gerektiği belirtilmektedir.

Nizamnamenin son bölümü ise nizama aykırı hareket edenler için verilecek cezalara ve daha önceden kurulan buhar kazanlarının nizamnameye uygun hale getirilmesi için tanınan sürelerle ilişkin hükümleri içermektedir.

1864 yılında, Meclis-i Meabir, nizamnamenin Boğaz'ın iki tarafı ve Haliç ve Yeşilköy'e kadar olan Marmara kıyılarında sınırları tarif edilen bölge içerisinde buhar makinesi kullanımını yasaklayan onbirinci maddesinin Dersaadet değirmencilerine zarar verdiği gerekçesiyle yeniden görüşülmesini istemiştir (BOA.İ.MVL.520:23374). İstanbul'un havasını korumak amacıyla getirilen yasağın yerli değirmencileri yabancılarla rekabet edebilecekleri araçtan mahrum bıraktığı ve bunun da buğday fiyatlarının artmasına sebep olduğu düşünülmektedir. Bahsi geçen yasağın demiryolları inşası¹⁵ ile doğal olarak fesholacaksa, bunların inşası zamanını beklemeyerek adı geçen nizamnameye bir an önce bir madde ilave olunması önerilmiştir. H.09.Z.1281 (M.04.05.1865) tarihinde kabul edilen ek maddeye göre nizamnamenin 11. maddesinde belirtilen hudut dahilinde bulunan mahallerde buhar makinesi konulması yasağı dumanlı makinelerle sınırlanmış olup, dumansız olduğu taktirde kullanılabilir. Bununla birlikte buhar makinesinin yerleştirileceği mahal sahilhane aralarında veya mahalle içlerinde olmayacaktır (Düstur, 1289-1322:441-445). Ancak belirtilen hudut dahilinde olup, nizamnamenin tesis ve ilavesinden önce yapılmış olan fabrikaların "fomivor" adı verilen duman yakıcı aletten kullanmak suretiyle nizama uygun hale getirilmesine izin verilmiştir (BOA.İ.MVL.520:23374).

Memalik-i Şahane'de fabrikalar tesisine dair nizamname layihası (1886)

1870'li yıllar devletin fabrika kurmak yerine, özel sektörün fabrika kurmasını kolaylaştıracak önlemler aldığı bir dönem olmuştur. Yeni kurulacak fabrikalar için gerekli makine ve aletlerin gümrüksüz ithali, üretilen malların iç ve dış gümrüklerden muaf olarak satılması ve en önemlisi şahısların fabrika kurmaları için tanınan imtiyazlar sayesinde 1880'lerden sonra özel teşebbüse ait fabrikaların sayısında ciddi bir artış görülmektedir (İhsanoğlu, 1998:20). Bu durum fabrikaların inşasına dair o tarihe kadar yapılan düzenlemelerin yetersiz kalmasına neden olmuş ve daha kapsamlı bir nizamnamenin hazırlanmasına ihtiyaç doğmuş olmalıdır. 28.12.1886 tarihli, "Memalik-i Şahane'de Fabrikalar tesisine dair nizamname layihası" bu amaçla hazırlanmış bir tasarı olabilir (BOA.HR.TO.478:24). Bab-ı Ali Tercüme Odası'ndan Mütercim Konstatin¹⁶ tarafından tercüme edilmiş olduğu anlaşılan nizamname yedi bölüm ve yetmişbeş maddeden oluşmaktadır. Bölümler fabrika tesis etmek için gerekli izinlere, fabrikaların tesis edilecekleri mevkiye, fabrikaların inşasına, sağlığa aykırı addolunan tesisler için konulan şartlara, amelinin çalışma saatlerine ve cezalara ilişkin bilgileri içermektedir.

Söz konusu nizamnamenin 17 maddeden oluşan birinci bölümü fabrika tesis etmek için gerekli izinlere ayrılmıştır. Buna göre fabrika tesis etmek vali veya kaymakam tarafından verilecek ruhsata tabidir. Fabrika tesis etmek isteyen kişi veya şirketler tesisin kurulacağı yere göre vali veya kaymakama bir dilekçe sunmaya mecburdurlar. Bu dilekçede imalatın türü ve fabrikanın yeri kısaca açıklanacak, inşası kararlaştırılmış olan fabrikanın avlu duvarından itibaren yüz metrelik bir daire içinde bulunan bina, hususi haneler veya komşu müesseseleri gösteren bir harita dilekçeye eklenecektir. Kullanılacak aletlerin cinsi, atölyelerin havasını yenilemeye yönelik usuller, atık suları uzaklaştırmak için kullanılacak araçlar ve dumanı çekmek üzere kullanılması tasarlanan alet ve edevat dahi dilekçeye eklenecektir. Dilekçe ve ona ilişik haritalar iki nüsha olarak düzenlenecek ve ilgili makama teslim edildikten sonra herkesin görebileceği

¹⁵ Onbirinci maddenin tartışıldığı tarihte, Bab-ı Ali, İstanbul'dan başlayarak Edirne'ye, oradan da Balkanlar üzerinden Avrupa'ya ulaşacak olan Rumeli demiryollarının inşası için bir yüklenici firma arayışı içindedir. Bkz. Sena Bayraktaroglu (1995). *Developments of Railways in the Ottoman Empire and Turkey*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 28.

¹⁶ Belgenin üzerinde tercüme yapanın isminden başka bir bilgi bulunmadığından tercümesi yapılan tüzüğün hangi ülkeye ait olduğu anlaşılamamıştır. Ancak, tüzüğün maddeleri içerisinde geçen "Boğaziçi, İstanbul, Memalik-i Şahane" gibi sözcükler söz konusu belgenin yalnızca bir çeviriden ibaret olmadığını, aksine uyarlanmış bir metin olduğunu düşündürmektedir.

ve gidebileceği bir yerde otuz gün asılı kalacaktır. Fabrikanın tesis olunacağı mahalın komşu ve ahalisi bu süre zarfında fabrikanın tesisi hususunda olumlu ya da olumsuz düşüncelerini yazılı olarak sunma hakkına sahiptir. Otuz günlük süre sonunda dilekçeyle ilgili evraklar ve ahali ve komşuların yazılı itirazları, dilekçenin kabulü veya reddi konusunda karar merci olan "Tahkik Komisyonu" na gönderilecektir. Tahkik Komisyonu; başkanlık görevini üstlenecek olan bir mühendis, vali veya kaymakam tarafından atanmış, idare meclisi azasından bir kişi, sıhhiye memurları sınıfından tayin edilen diplomalı bir doktor ve fabrikanın tesisi için teklif olunan mahal bir kale veya masrafları askeriye tabi bir daire dahilinde bulunuyor ise istihkam idaresi tarafından tayin edilecek bir memurdan oluşacaktır. Askeriye tarafından atanan memur, inşası düşünülen fabrikanın yalnız Harbiye Nezareti'nce kesin karar verilmiş olan sakıncaları hakkında görüş beyan edebilecektir. Tahkik Komisyonu karar vermeden önce kendi azasından olan mühendis ve doktor tarafından hazırlanmış bir raporu tetkik edecektir. Bu rapor fabrikada icra edilecek imalatın sağlığa zararlı olup olmadığına dair bilgiler içereceği gibi, sağlığa zararlı sonuçlara karşı amel ve komşuları korumak için en etkili ve uygulanması mümkün tedbirlerin neler olduğunu da izah edecektir. Söz konusu raporun dilekçenin Tahkik Komisyonu'na geldiği tarihten itibaren en geç on beş gün içerisinde Tahkik Komisyon kalemine teslim edilmesi gerekmektedir. Tahkik Komisyonu gerek gördükçe fabrikanın inşa edileceği yere gidecek, ahali ve komşuların şikâyetlerini dinlemek için bir gün tayin edecek ve bu şikâyetlere fabrikacının cevaplarını içeren bir tutanak hazırlayacaktır. Komisyon için evraklarının Tahkik Komisyonu'na havalesi tarihinden itibaren bir ay zarfında oy çokluğu ile karar verecektir. Bu karar gerek fen, gerek sağlık ve gerek idari görüşlerin gerekçelerini içerecektir. Askeri memurlar tarafından itiraz olur ise, bu itiraz istihkâm ve askeri talim mıntıkları hakkındaki kanun ve düzenlemelerin açık kararlarına dayanmalıdır.

Tahkik Komisyonu'nun kararı ahali ve komşular tarafından Danıştay huzurunda temyiz edilebilir. Temyiz talebini içeren dilekçe İstanbul ve yakın köylerde tesis edilecek fabrikalar için on beş gün ve Osmanlı ülkesinin diğer yerleri için bir buçuk ay zarfında Danıştay kalemine verilmelidir. Danıştay itirazın sunulduğu tarihten itibaren bir ay zarfında kesin kararını verir ve gerekli gördüğü takdirde ikinci bir Tahkik Komisyonu'nun teşkilini emreder. Bu komisyonun üyeleri Danıştay tarafından tayin olunacak ve birinci Tahkik Komisyonu üyesi mühendis ve doktor zorunlu olarak bu ikinci komisyonda da bulunacaklardır. Nihai karar İstanbul'da Fabrikalar Umum Müdürlüğü'ne bildirilecek ve imal olunacak eşyanın cinsi, fabrikanın tesis yeri, hareketli aletlerin cinsi ve kuvvetini, fabrikacı veya şirketin isim ve tabiiyetini içeren bir defter kaydolunacaktır. Tahkik Komisyonu'nun veya Danıştay'ın kararı sadece fabrikanın kurulması ile ilgili izin mahiyetinde olup, ileride fabrikalara veya hareketli alet edevata bağlı yasa ve düzenlemelere uymamaktan dolayı fabrikacı aleyhine açılacak şahsi davalara mani olamaz.

Nizamnamenin ikinci bölümü fabrikaların tesis edilecekleri mevkilere ilişkin maddeleri içermektedir. Buna göre İstanbul ve ona bağlı yerler ile nüfusu en az on bin kişi olan şehirlerde, fabrika inşasının yasak olduğu bölgeleri gösteren bir harita söz konusu yerin belediyesi tarafından hazırlanacaktır. Bu bölgeler fabrikalar tesisinin yasak olduğu mahalleri kuşatan cadde ve sokakların isimleriyle zikrolunabilir.

Ayrı tutulan bu bölgeler dışında baruthaneler, silah ve mühimmat depoları, istihkâmlar ile mülki ve askeri hastaneleri, müzeler, büyük okullar, saray ve kasırlar, camiler ve mabedler yakınında fabrika tesisi özellikle yasaktır. Boğaziçi sahil boyunca ve sahili olan şehirlerde fabrikalar tesisine ancak fabrika için teklif olunan yere yedi yüz metre mesafede bulunan civar halk tarafından bu fabrika aleyhine itiraz gelmediği takdirde izin verilebilir. Civar halkın izinleri alındıktan sonra bile resmi izinlerin başlıca şartı dumanın toplanması ve balıkların korunması için lazım gelen en etkili çözümlerin uygulanmasıdır.

Eğer bir fabrika için teklif olunan mahal, on bin kişiden fazla nüfusu bulunan şehirlerin etraf mahallerinden beş kilometre, on bin kişiden az nüfusu bulunan kasaba ve köylerden iki kilometre mesafede ise gerekli izin doğrudan doğruya vali veya kaymakam tarafından verilecektir. Ancak fabrikacının Tahkik Komisyonu üyelerinden mühendis ve doktor tarafından hazırlanmış raporun da ilişikte olduğu bir dilekçe ile ilgili makama başvurması gerekmektedir. Bu rapor dilekçeyi veren tarafından belirtilen mesafelerin gerçeğe uygunluğunu tasdik etmek ve fabrikanın belirlenen yerde inşası için sağlık açısından sıkıntı olup olmadığını belirlemek amacıyla talep edilmektedir.

Bundan başka fabrikacı, fabrikanın işleyişinde gerek bu nizamnameye, gerek buhar makinelerine ve her cins hareketli alet ve edevata dair olan nizamnameye ve genel sağlığa ilişkin ilan olunmuş ve olunacak her türlü kararnameye uygun hareket edeceğini teyit etmelidir. Eğer fabrikalar şehir ve kasabalar dahilinde inşa olunurlar ise ebniyeye dair nizamname¹⁷kurallarına da tabidirler¹⁸.

¹⁷Osmanlı'da kent planlaması ve inşaat faaliyetlerini düzenleyen ilk nizamname 1848 yılında çıkarılan ebniye nizamnamesidir. Bunu, 1858'de Sokaklara dair Nizamname, 1863'de Turuk ve Ebniye Nizamnamesi (Yollar ve Yapılar Tüzüğü), 1875'te İstanbul ve Bilâd-ı Selâse'de Yapılacak Ebniyenin Suret-i İnşaiyesine Dair Nizamname, 1877 Dersaadet Belediye Kanunu ve son olarak 1882'de Ebniye

Aynı yerde birçok fabrikanın tesisi konusu önceden beri bu yerde tesis olunmuş fabrikaların sahipleri tarafından talep ve şikâyet sebebi değildir. Eski ve yeni fabrikacılar aynı kanun ve düzenlemelere uymak zorundadırlar. Özel izinler vasıtasıyla tesis edilen fabrikalar fermanlarda belirtilen müddetçe tüm imtiyazlarını korurlar. Ancak bu imtiyazlı fabrikaların sahipleri kendi çevrelerinde diğer fabrikaların inşasına muhalefet edemezler. Osmanlı ülkesinde bulunan demiryolu şirketleri kendi hatlarına bir fabrikadan gelen kolun katılmasına muhalefet edemezler. Fabrikacılar masrafları kendilerine ait olmak üzere bu demiryolu kollarını inşa etmeyi ve bunların işletilmesi için gereken makasçıları istihdam etmeyi taahhüt etmelidirler. Arazinin sahibinden alınması hususu tarafların rızası ile olacaktır.

Nizamnamede 31 ile 38. maddeler arası fabrikaların inşasına dair kurallara ayrılmıştır. Buna göre kesin izinlerin alınmasından sonra, ilgili şahıslar, seçilmiş olan mahalde tesis etmek istedikleri binanın planlarıyla içine ait resimlerini ve yüksekliğini içeren haritaları iki nüsha olarak Tahkik Komisyonu'na teslim etmelidirler. Komisyon bu plan ve haritaların emniyet ve genel sağlık şartlarına uyup uymadığını tetkik ve muayene edecektir. Bunun için komisyon, yapının Turuk ve Ebniye Nizamnamesi hükümlerine uygun olduğuna, fabrikanın tesis olunacağı yerin yeterli derecede kurutulmuş olduğuna, ocak yüksekliğinin istenilen derecede olduğuna, seçilen hareketli aletlerin uygun şekilde yerleştirilip düzenlendiğine, buhar kazanları için tayin olunan hükme ve buhar makineleri ile basit hareketli aletlere dair olan tüzüğe uyulduğuna ikna olmalıdır.

Genel ahlaka aykırı eşya ve malın imaline mahsus fabrika ve atölyelerin tesis ve inşası kesinlikle yasaktır. Bununla birlikte sağlığa aykırı addolunan tesisler için konulan şartlar nizamnamenin dördüncü bölümünde ayrıntılı olarak anlatılmaktadır. Buna göre aşağıda yazılı sanayi dalları sağlığı ihlal eden addolunur:

Kireç ve çimento fırınları, çömlek, cam sanayi, çini ve porselen imali, kurşundan oluşan her şeyin imali, sülfürik asit, nitrik asit vesairenin imali, başlıca malzemesi cıva olan şeylerin imali, her türlü madenin cilalandırılması, dericilik, forsacılık, yağlı şeylerin iç yağı, ispermeçet ve yağ mumları imali, derinin ve çeşitli bileşiklerin imali, doğal veya suni, bitkisel veya hayvani gübre imali, kemik kömürünün imali, kemiklerin yakılmasından oluşan siyah tozun temizlenmesi, iğne ve toplu iğnelerin bilenmesi, kurşun, arsenik vesairenden oluşan boya fabrikaları, pamuk, yün ve keten ipliği fabrikaları, tunç ve çeşitli bileşiklerin dökmehaneleri vb.

Tahkik Komisyonu tarafından sağlığa zararlı ilan edilen fabrika ve atölyeler, gerek bu fabrika veya atölyede bulunan amelenin ve gerek komşuların ve çevre ahalinin sağlığını korumak üzere gerekli tüm tedbirleri derhal icraya mecburdurlar. Alınan tedbirler sonucunda fabrika sahibinin talebi doğrultusunda gerekli tahkikat yapılarak işletme, sağlığı korumaya uygun usulleri olan fabrikalar arasına ithal edilebilir. İmalat sırasında çıkan öldürücü gazlardan ötürü amelenin sağlığına zararlı imalatların gerçekleştiği fabrika ve atölyelerin müdür ve sahipleri amelelerin vücutlarını, gözlerini ve solunum yollarını korumak için gereken tüm tedbirleri almaya mecburdurlar. Maske, göğüslük, eldiven ve özel ayakkabılar gibi ameleleri korumaya yarayan aksesuarlar fabrika veya atölye tarafından tedarik edilmeli ve daima yeterli miktarda bulundurulmalıdır. Sağlık açısından zararlı ilan olunan tesisler belediye dairelerine vekâlet eden mühendis veya doktorlardan oluşan bir komisyon tarafından sık sık denetlenirler. Bu tesislerin dışındaki her türlü sanayi tesisi ve atölye için mahallerin havasının değişmesi ve yenilenmesi gibi konular genel kaidelere tabidir. Buhar makinelerini kullanan her türlü fabrika, dumanı çeken usûlde aletler kullanmaya mecburdur. Belediye memurları atölyelerdeki havanın değişmesi ve duman ve buharın dışarı atılabilmesi için ocakların, hükümet mühendisleri tarafından uygun bulunacak yüksekliğe çıkarılmalarını talep edebileceklerdir. Belediye memurları ayrıca fabrikaya ait kokmuş, kirli ve bulaşık suların umumi lağımlara akıtılmasını yasaklayabilirler. Bu durumda işletmeler özel lağımlar ve kuyular kullanmaya mecburdurlar. Kuyularda sıvılar mümkün mertebe az bir süre bırakılacak ve bunların temizlenmesi esnasında kötü kokuların uzaklaştırılmasına çalışılacaktır. İstihdam olunan amele ve ustabaşlarının buldukları oda ve atölyelerin kötü kokusu uygun bir şekilde düzenlenmiş aletler vasıtasıyla giderilecek, gerekirse bu odalar amelenin yoklukları sırasında finikli su (mikrop öldürücü organik asit) ile yıkatılacaktır. Eğer bildirilen genel taahhütler yeterli görülmez ise fabrikacılar ile zanaatkârlar özel nizamla tabi olacaklardır.

Kanunu izlemiştir. Bkz. Zeynep Çelik (1998). *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti, Değişen İstanbul* (2. Sürüm), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, s. 42.

¹⁸ Ebniye Kanunu altıncı fasıl kırkbirinci maddesi: "Fırın ve hamam ve fabrikalar ile derununda gece iş işlenen ve ateş kullanılan dükkanlar duvar ile muhat (etrafi çevrilmiş) ve kapılar kanat ve kepenkleri sac kaplı olacak ve dökmeçi ve demirci fabrika ve dükkanları tonozlu veya demir kirişli kargir ve kapısıyla kepengi demir olacak ve ale'l-umum dükkanların damları ya madeni bir şey ile kapatılacak veya harç ile kiremit basılacaktır." Bkz. Osman Nuri Ergin (1995). *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, C. 4, s.1708.

Nizamnamenin 52 ve 75. maddeler arası ise amelenin çalışma saatlerine, cezalar ve bazı genel kurallara ilişkin hükümleri içermektedir.

Fabrikalar nizamnamesi (1906)

Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde, "Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Maadin Nezaretleri" fonuna ait onüç varaktan oluşan bir defter bulunmaktadır (BOA.T.d.88). Deftere eklenmiş tek varaklık yazıda "Bu nizâmname projesi 320-324 arasında (M. 1902-1906) Nâfi'a Nezâreti'nden zevât-ı âtiye mürekkebe komisyon tarafından ihzâr edilmiştir (hazırlanmıştır)" denilmektedir. Adı geçen komisyon üyeleri, Sanayi Müdürü Hulûsi Bey, Ticaret Müdürü Muavini Subhi Bey, Mustafa Hamid Bey, Yusuf Razi Bey (2 sene kadar), Haydar Bey (3-4 sene) ve hukuk müşaviri Ohannes Efendi'dir. Defterin herbir varacağının yarısı siyah, diğer yarısı ise birtakım düzeltmeleri içerecek şekilde kırmızı mürekkepli kalemle yazılmıştır ki, bu durum hala tasarı aşamasında olduğuna işaret etmektedir.

Defter iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, "Fabrikalar Nizamnamesi" başlığı altında, "fabrikaların tesisine dair genel hükümler" ile "etrafa rahatsızlık veren fabrika ve destgahların tasnifi" ni içermektedir. "Tüccar Kazganlarıyla Gaz ve Petrol ile İşleyen Muharriklerle¹⁹ Dair Nizamname" başlıklı ikinci bölüm ise, "genel hükümler", "ticari kazganlar hakkında tedbirler", "bir mahalde daimi surette kalacak olan buharlı kazganların tesisi", "lokomobil kazganlar²⁰", "gaz veya petrolle işleyen muharrikler", "buhar kazganları ile gazlı ve petrollü muharriklerin kullanımına dair nizamnameye aykırı hareket edenlere verilecek cezalar" başlıklı altı kısımdan meydana gelmektedir.

Toplam altmış maddeden oluşan nizamnamenin ilk maddesi, her çeşit silah ile barut ve fişek gibi mühimmatların imalatının devlet tekelinde olduğunu garanti altına alır.

İkinci maddede fabrika inşasının kesinlikle yasak olduğu mevkiiler tarif edilmiştir. Buna göre saray ve kasr-ı hümayunlar ile askeri dairelere bağlı karakollar, fabrikalar, kışlalar, hastaneler, cephanelikler, baruthaneler, silah depoları, hapishaneler, mektepler, kale istihkâmı ve savunmayla ilgili çeşitli binalar, resmi daireler, belediyeler, mescitler, tekkeler, kütüphaneler ve medreseler civarında fabrika yapılması yasaktır. Ancak bu maddenin düzeltmesinde biraz daha ayrıntıya girildiği görülür. Saray ve baruthaneler civarında fabrika inşası kesinlikle yasaklanmış, fabrika binasının beden duvarları ile bahsi geçen diğer binalar arasında en az yüz metre mesafe olması şartı eklenmiştir. Sağlık açısından dikkat edilmesi gereken veya çevreye rahatsızlık verecek imalatlar içeren fabrikalar ise ilgili müracaatlar komisyonlar aracılığıyla tetkik edilecektir.

Ruhsat alımıyla ilgili olan üçüncü maddede ruhsat veya imtiyaz talebini içeren dilekçelerin Dersaadet'te doğrudan doğruya, taşralarda ise vali veya mutasarrıflar aracılığıyla Ticaret ve Nafia Nezaret-i Celilesi'ne iletilmesi gerektiği belirtilmektedir. Bu dilekçede başvuranın ismi, namı, san'atı, memleket ve tabi'iyeti, sürekli veya geçici ikamet ettiği mahal, ortakları var ise, şirketin ve ortaklarının isimleri gibi kişisel bilgilerin yanısıra fabrikanın tesis olunacağı mevki, imalatın türü ve bu imalattan doğabilecek zararların bertaraf edilebilmesi için ne gibi tedbirler alınacağı gibi bilgiler yer alacaktır. Ayrıca inşa edilecek olan fabrika ve destgahın şeklini, etrafındaki meskenlere olan mesafesini ve fabrikada kullanılacak alet ve edevatı içeren, uygun ölçekte bir haritanın dilekçeye eklenmesi istenmektedir. Yapılan düzeltmede haritanın ölçeği 1/200 olarak belirlenmiştir. Fabrika için belirtilen mahal valilik tarafından tayin olunan bir komisyon tarafından tetkik edildikten sonra, herhangi bir mani olmadığına karar verilirse, Nafia Nezaret-i Celilesi dilekçe sahibine ruhsatı verir. Bu komisyon nafia, sıhhye ve belediyeden birer memur ile ticaret odasından birer azadan, ticaret odasının bulunmadığı mahallerde ise ticaret erbabı veya sanayinin ileri gelenlerinden ikişer azadan oluşmaktadır.

Nizamnamenin 4 ve 9. maddeler arası, fabrikanın kurulumu sırasında sağlanacak kolaylıklar ve muafiyetler ile ilgili bilgileri içermektedir. Tayin olunan bu muafiyetlerin küçük destgah ve san'athaneleri kapsamadığı, ancak ebniye ve donanım masrafı on bin lira-yı Osmanî'yi geçen fabrikalar için geçerli olduğu belirtilmektedir.

11 ve 14. maddeler arası ise çevreye rahatsızlık veren fabrika ve destgahların tasnifiyle alakalıdır. Bu tür fabrikalar üç sınıfa ayrılmıştır. Yerleşim yerlerinden 1,5 km. mesafede yapılması icab eden fabrikalar birinci sınıftan sayılır. Yerleşim yerlerine en az 750 m. mesafede bulunması gereken ve yapılan imalatın çevrede oturan ahaliyi rahatsız etmemesinin önşart olduğu fabrikalar ikinci sınıf fabrikalardır. Üçüncü sınıftan sayılan fabrikalar ise yerleşim yerlerinden 300 m. mesafede bulunması gereken tesislerdir.

¹⁹ Muharrik: hareket ettiren (Devellioğlu, 2008: 669). Motor anlamında kullanılmış olmalıdır.

²⁰ Lokomobil: buharla çalışan tekerlekli bir makine.

Nizamnamenin ikinci bölümü, “tüccar kazganlarıyla, gaz veya petrolle işleyen muharriklere dair nizamname” başlığı altında, vapur, tren gibi kamuda kullanılmak üzere imtiyazı verilenler dışındaki buhar kazanları ve gaz veya petrol ile işleyen motorlara ilişkin kuralları içermektedir²¹.

Ticari kazanlar nizamnamede yazan şekilde tecrübe ve muayene edilmedikçe kullanılmayacaktır. Kazanlar valilik tarafından tayin edilecek fen memurlarının nezaretinde muayene edilecektir. Kazanı inşa eden veya sahibi olan kişi bir dilekçeyle kazanın tecrübe ve muayene edilmesini talep edecektir. Yurtdışından getirilen kazanların sahipleri, kazanın getirildiği ülkede usul ve nizamı gereğince tecrübe ve muayene edilmiş olduğuna dair bir belgeyi ibraz ettikleri zaman başka bir muayeneden muaf olacaklardır. Önceden kullanılmış olan kazanlar, yeni bir müessese dahiline konulacaksa veya kazan üzerinde büyük bir tamirat yapıldıysa ya da kazan uzunca bir süre atıl durumda kaldıysa kazanın tekrar muayene ve tecrübesi gerekmektedir. Keza kazan kullanılırken sağlamlığı ile ilgili herhangi bir şüpheye düşülürse yeniden muayenesi istenebilir. Her şekilde iki muayene arasında on seneden fazla bir zaman geçmemelidir. Kazanın tecrübe edilmesi kazanın kullanımı sırasında aşmaması gereken dereceye getirilerek yapılır. Muayeneden geçirilen kazanlarda buharın istenilen basıncı geçmemesi için kazanın üzerine bir levha asılacaktır. Levha muayenin tarihini de içermelidir. Her kazanda işaret edilen basınç aşıldığı zaman buharı dışa atmaya sağlayacak bir emniyet kapağı bulunacaktır. Bu emniyet kapakları kazanın harareti ne olursa olsun ihtiyaç görüldüğünde buharın alçalıp yükselmesini sağlayarak daha önceden belirlenen sınır değerini aşmamasını sağlar. Kazanı inşa edenler gerekli görürlerse ikiden fazla emniyet kapağı koyabilirler. Her kazanda bir manometre yani “mizanu’l buhar” olmalı ve ateşçi tarafından görülebilecek bir noktaya konulmuş olmalıdır.

Buharlı kazanların içindeki suyun yüksekliği, duman borularının yükselen kısmından itibaren on santimetrede bulunacaktır. Suyun yüksekliği irtifa borusu yakınında okunabilecek şekilde bir hat ile gösterilecektir. Her bir buharlı kazanda suyun irtifasını gösteren ve ateşçinin görebileceği şekilde yerleştirilmiş iki adet alet bulunacaktır. Bunlardan birisi kolaylıkla temizlenebilecek, ihtiyaç olduğunda değiştirilebilecek cam bir borudan ibaret olacaktır. İrtifası fazla olan kazanlarda cam boru yerine ateşçi tarafından kazan içindeki suyun yüksekliğini keşfetmek üzere bir alet koyulacaktır.

Üçüncü bölüm, sabit buharlı kazanların tesisiyle ilgilidir. Bir mahalde daimi surette kalmak üzere konulan buharlı kazanlar, valiler tarafından Ticaret ve Nafia Nezaret-i Celilesi’ne haber verilmedikçe tesis olunmayacaktır. Kazan sahipleri bir dilekçe ile başvurduklarında “vilayet turuk ve maabir mühendisleri” tarafından gerekli tahkikat yapılarak, bu nizamnamenin hükümlerine uyup uymadığı araştırılacak ve daha sonra ruhsat verilecektir. Kazan sahibi tarafından verilen dilekçe; kazanın geldiği yer, şekil ve kapasitesi, ısı kapasitesi, ne için kullanılacağı, asılacak levhanın numarası, kullanılacak yakıtın türü ve son olarak kazanın konulacağı mevkiye ilişkin bilgileri içermeli, beyan olunan mevkinin 1/200 ölçeğinde hazırlanmış bir haritası da dilekçeye eklenmelidir.

Nizamnameye göre, buharlı kazanlar üç sınıfa ayrılmıştır. Kazanın, ocak ve buhar borularıyla beraber “kuvve-i isti’abbiyesi²²” metre kare olarak hesap edilir. Ancak, kazan haricindeki buhar boruları bu hesaba dahil edilmeyecektir. Çıkan sonuç levha numarasının bir fazlası ile çarpılır. Elde edilen rakam onbeşi geçerse birinci sınıf, beş ile onbeş arasında ise ikinci sınıf, beşi geçmiyor ise üçüncü sınıf kazan kabul edilir. Aynı mevki içinde diğeriyle irtibatlı birden fazla kazan bulunuyor ise, her bir kazanın çarpım sonucu toplanarak nihai rakama ulaşılır.

Birinci sınıf kazanlar meskenlere on metreden az bir mesafe dahilinde tesis edilirse bir “muhafaza duvarı” inşasıyla yakınındaki meskenden ayrılacaktır. Bu duvar yakındaki haneyi koruyabilmek üzere sağlam bir şekilde kargir olarak inşa edilecektir. Duvarın yüksekliği hiçbir halde kazanın en yüksek kısmını bir metreden fazla aşmayacak, duvar ile mesken arasında enaz otuz santimetre ara bırakılacaktır. Meskenlerden on metreden daha fazla mesafede tesis edilecek birinci sınıf kazanlar, hiçbir özel şarta bağlı değildir. İkinci sınıftan sayılan kazanlar, bir destgah dahiline konulabilir. Ancak, bu destgahın bir meskenin herhangi bir bölümü olmamasına özen gösterilecek ve ateş ocakları ile civar hane duvarları arasında en az bir metre ara bırakılacaktır. Üçüncü sınıftan olan kazanlar ise mesken müstemilatından bile olsa destgah dahiline konulabilir. Bu tip kazanların ocakları ile civar haneler arasındaki mesafe en az elli santimetre olacaktır. Birinci ve ikinci sınıf kazanlarda ocak bacalarının yüksekliği civardaki konutların dumandan rahatsız olmayacakları şekilde tasarlanacaktır. Kok kömürü ve odunun adı ocaklarda çıkardığı dumandan daha fazla duman çıkarmaması için gerekli tedbirler alınacaktır.

²¹ 1862 yılında hazırlanan “Sabit buhar makinelerine dair nizamname” den farklı olarak gaz veya petrolle işleyen motorlar da nizamname kapsamına alınmıştır. Gazla işleyen motorlar, 1859 tarihinde Lenoir tarafından bulunmuş, fakat yaygınlık kazanması Otto’nun 1876 yılında ürettiği makine sayesinde olmuştur. Petrolle işleyen motorlar ise, daha geç bir tarihte, ilk olarak alman mühendis Daimler tarafından, 1885 yılında patent almıştır. Bkz. Thomas KingstonDerry, TrevorIllydWilliams (1960). *A ShortHistory of Technology, FromtheEarliest Times to A.D.1900*, London: Oxford UniversityPress, s. 600-607.

²² Kazanın kapasitesi kastediliyor olmalıdır.

Bir kazan yerine konulduktan sonra bitişikteki arsada mesken olarak kullanılmak üzere bir bina inşa edildiği takdirde, kazan sahibi, adı geçen mesken kazanın tesisinden önce inşa edilmiş gibi gerekli düzenlemeleri yaparak, nizamnamenin ilgili hükümlerine uygun hareket edecektir. Fabrika yakınındaki konutların, kazanın alev alması gibi olası kazalardan veya ocaklardan çıkan dumandan korunması için hükümet, bazı özel şartlara veya tecrübeyle ortaya çıkan gerekliliklere göre farklı tedbirler alabilir.

Mevcut imalathanelerin sahipleri nizamname tarihinden itibaren altı ay içinde nizama uygun ruhsat almak üzere başvurmak şartıyla imalatlarına devam edebilirler.

Nizamnamenin dördüncü bölümü, lokomobil kazanlar diye adlandırılan, bir mahalden diğerine kolaylıkla nakledilip, istenilen mahalde işletilmek için hiçbir inşaat gerektirmeyen yani geçici olarak kullanılacak kazanlarla ilgilidir. Her kazanın üzerinde okunaklı bir şekilde sahibinin ismi ve ikamet yeri ile kazan sıra numarasının kayıtlı olduğu bir levha asılı duracaktır. Kazanlar meskenle aralarında en az beş metrelik bir mesafe bulunan mahallerde kullanılabilir ve gaz, petrolyağı, odun, kereste, maden kömürü, ot, saman gibi tutuşmaya müsait ve açıkta duran maddeler ile arasında yine en az beş metre mesafe bulunacaktır.

Nizamnamenin beşinci bölümü, gaz veya petrol ile işleyen motorlar ile ilgilidir. Bu tip motorlar, gürültüsüz bir şekilde çalışacak ve duman borularının yüksekliği, çıkan dumanın civardaki konutları rahatsız etmeyeceği şekilde düzenlenecektir. Petrol ile işleyen bir motor sahibi, işletmesinde zabıta vb. nizama uygun olan miktardan fazla petrol bulunduramayacaktır. Petrol veya gazla işleyen motorların tesisi hususu gazla hareket eden kazanlar nizamına tabi tutulacaktır.

Nizamnamenin son bölümü yaptırımlarla ilgili olup nizama uygun olarak muayene ve tecrübe ettirilmemiş, ruhsatsız veya kullanım süresi dolmuş ama kullanılmaya devam edilen kazanların sahipleri ile ilgili ciddi cezalar getirmektedir. Kazanı olması gerekenden daha yüksek ısıda çalıştıran veya emniyet sübapları işlemez durumda olan fabrika sahipleri ile kazaya sebebiyet verenler hakkında ise para cezası ile birlikte hapis cezası da uygun görülmüştür.

Mahallerde kullanılan buhar kazanları, buhar hazneleri ve motorlar hakkında nizamname layihası (1913)

Vapur vb. deniz nakil araçları dışında, mahallerde kullanılan buhar kazanları, buhar hazneleri, lokomobil buhar kazanları ve motorlar hakkındaki, 30.06.1913 tarihli nizamname layihası, diğer memleketlerde yürürlükte olan yönetmelikler dikkate alınarak, Dersaadet ve diğer iller için hazırlanmıştır. Nizamname, Sanayi İdaresi'nce kaleme alınmış, gerekli düzeltmeler Şura-yı Devlet tarafından yapılmıştır (BOA.İ.DUİT.19:3).

Birinci madde, nizamname kapsamındaki buhar kazanlarını tanımlamaktadır. Buna göre kapasitesi 25 litreden az olan buhar kazanları ile 300 gr/cm² i aşan buhar basıncına elverişli olmayan kazanlar bu nizamname dışındadır.

Nizamnamenin birinci bölümü sabit buhar kazanları hakkında alınması gereken tedbirler ile ilgiliyken, ikinci bölüm sabit buhar makinelerinin tesisi konusundaki hükümleri içermektedir. Buna göre sabit olarak kullanılacak buhar kazanları, bunları kullanacaklar tarafından Dersadet'te Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne, taşrada ise vilayete bir beyanname verilmedikçe işletilemez. Bu beyannamede kazanın geldiği yer veya bayinin isim ve ikamet yeri, kullanıcının isim ve ikamet yeri, kazanın konulacağı mahal ve mevki ile kazanın şekil ve kapasitesi, ne için kullanılacağı, hükümet tarafından verilen damga numarası ve aynı müessesede birden çok kazan varsa buna dair verilen numara açıkça yazılmış olacaktır.

Nizamnameye göre buhar kazanları üç sınıfa ayrılmıştır. Birinci sınıftan sayılan kazanlar her türlü ikametgahın, umuma mahsus yapıların ve ocakçı, makinist ve kömürcü dışında içinde çalışanların olduğu her türlü destgahın dışına konulacaktır. Hiçbir surette bu makinelerin bulunduğu binanın üzerine kat yapılmayacaktır. Ancak içinde sürekli olarak insan bulunmasının gerekmediği yapılar, kazan mahallinin üzerine tesadüf eden katlardan sayılmayacaktır. Meskenlerden ve umumi binalardan on metreden az bir mesafe içinde birinci sınıftan kazanların konulması kesinlikle yasaktır. Meskenlerden ve umumi binalardan yirmi metreden az uzaklık dahilinde birinci sınıftan kazan konulması durumunda ise bir "muhafaza duvarı" inşa olunacaktır. Yeterli dayanıklılık ve sağlamlıkta inşa olunması gereken bu duvar, kazanın en yüksek kısmını bir metreden fazla aşmamak koşuluyla, kazandan on metre uzaklıktaki meskenleri gizleyebilecek tarzda inşa olunacaktır. Duvarın toprak altında kalan kısmı duvar yüksekliğinin üçte birine eşit olacak ve civarda bulunan mesken duvarlarıyla arasında iki metrelik bir mesafe bulunacaktır. Meskenlerden yirmi metre uzakta olan veya etrafında hiç mesken olmayan mahallere konulacak kazanlar bu maddede yazan şartlara tabi değildir.

İkinci sınıfa dahil olan kazanlar ikametgah kabul edilen veya umuma mahsus binaların dışına konulacaktır. Ancak makine ve kazanın bulunduğu mahal, en az kırkbeş santimetre kalınlığında gayet sağlam bir duvar ile ayrılmak veya aralarında on metre uzaklık bulunmak koşuluyla fabrikanın üstüne veya memur ve amelesiyle ailelerinin ikamet ettiği bina içine konulabilir. Üçüncü sınıf kazanlar ise ocaklarla civar mesken duvarları arasında en azından bir buçuk metrelik bir boşluk kalacak şekilde, her türlü kargir yapının içine yerleştirilebilir. Usul ve nizamına göre ikametgah aralarında tesis olunacak kazanların ocak bacaları, civar meskenleri dumanı ile rahatsız etmeyecek bir yükseklikte inşa edilecek ve mümkün olduğunca az duman çıkarmayı sağlayan tedbirlerin alınmasına itina edilecektir.

Bir kazanın tesisinden sonra, bitişikte bulunan arsaya ikametgah inşa edildiği takdirde, kazanı kullanan kimse bu haneyi kazanın konulmasından önce inşa edilmiş gibi kabul etmek ve nizamnamede geçen düzenlemeleri yapmak zorundadır.

Üçüncü bölüm "Lokomobil kazanlara", dördüncü bölüm "lokomotif buhar makinelerinin kazanlarına", beşinci bölüm ise "buhar haznelere" dair tanımlarla birlikte, bu tip kazanların emniyet, tecrübe ve muayene hükümlerine ayrılmıştır.

Altıncı bölümde, şehir içine konulacak motorların tesisi ile ilgili hükümlere yer verilmiştir. Motorlar, tecrid edilmiş ve hususi olarak inşa edilmiş bir temel ve elastikiyete sahip bir yastık üzerine konularak meydana gelen titreşimin toprak vasıtasıyla civar binalara intikali engellenecektir. Bu yastık meşe ve buna benzeyen elastikiyete sahip ağaç putrellerden, motorun oluşturacağı sarsıntıları yok edecek şekilde imal olunacaktır. Civarda oturanların rahatsız olmaması için hangi cinsten olursa olsun bütün motorlara gürültüyü azaltacak "Silansiv susturucu" tabir olunan özel bir alet takılmış olacak ve gazın çıkış borusu mutlaka açık havaya bağlanacaktır. Beş beygir kuvvetine kadar olan motorların, petrol ve havagazı ile çalışıyorlarsa en azından 20 m", tasfiye edilmemiş havagazı ile çalışıyorlarsa bunun "za'fı" (yarısı) ebadında bir mahale konulmaları gerekir. Beş beygir kuvvetini geçen motorlar ise, civar meskenlerden duvar ile ayrılmalı ve bu duvardan en azından iki metre uzağa yerleştirilmelidir. Şehir dışında bulunan motorlar sadece gazın gürültüsü ile ilgili olan hükme uymak zorundadır.

Nizamnamenin son bölümü genel bazı hükümler ile nizama aykırı hareket edenler için geçerli olan cezalara ilişkin maddeleri içermektedir. Nizamnamenin ilanından önce tesis olunmuş olan tüm buhar makinesi ve motorların nizamnameye uygun hale getirilmesi için bir sene süre tanınmıştır. Ancak bu süre savaş nedeniyle fabrikaların genelde kapanmış olması, açık bulunanların ise askeri ihtiyaçlar için işlemekte olmasından ötürü gerekli tadilat ve muayeneyi yaptırılmaları, zaten bazı vilayetlerde bu hükmü uygulayacak olan fen memurlarının silah altına alınmış olması, gerekli olan alet edevatın ise Avrupa'dan satın alınması ve temin edilmesi konusundaki imkansızlıklar gerekçe gösterilerek, 09.02.1915 tarihli bir ek madde ile bir sene daha uzatılmıştır. 15.02.1916 tarihinde ise, verilen süre dolmuş olmasına rağmen, daha önce öne sürülen olumsuz koşullar geçerliliğini koruduğu için, tanınan sürenin savaş bitiminden altı ay sonrasına kadar uzatılmasına karar verilmiştir (BOA.İ.DUİT 19:1-2). 1915 ve 1916 yıllarına ait bu belgeler aynı zamanda layihanın yürürlüğe girmiş olduğunu da göstermektedir.

Sonuç

Çalışma kapsamında ele alınan düzenlemelerden 1862 yılında hazırlanan "sabit buhar makinelerine dair nizamname" ile 1913 yılında hazırlanan "mahallerde kullanılan buhar kazanları, buhar hazneleri ve motorlar hakkında nizamname" dışındaki tüm nizamnameler birer "layiha" yani tasarı niteliğinde olup, yürürlüğe geçtiklerine dair bir belgeye ulaşılabilmiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'ndeki belgeler arasında yer alan "Fabrikaların kurulum şekilleri ve yerlerine ait olup Şura-yı Devlet'te incelemede bulunan nizamiye layihasının sonuçlandırılması isteği" başlıklı, 1919 yılına ait belgede, 1913 yılında, Sanayi Müdür-i Umumisi'nin başkanlığı altında, Şehremaneti ile Harbiye ve Adliye Nezaret-i Celileri'nden birer memur, Ticaret Odası'ndan bir yetkili ve şehrin sanayi erbabı bazı kişilerinden oluşan bir komisyon tarafından hazırlanmış "Fabrikaların suret-i ihdasına dair nizamname" başlıklı bir tasarının adı geçmektedir (BOA.DH.UMVM.78:8). Söz konusu nizamname tasarısı 1913 yılında, mahallerde kullanılan buhar kazanları ve motorlarla ilgili yürürlüğe giren nizamnameden farklı bir düzenleme olmalıdır. Belgeden, sınırları Şehremaneti tarafından kararlaştırılan ve fabrikaların inşasının yasak olduğu yerleri gösteren bir haritanın da bu nizamnameye eklenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Şehremaneti'ne fabrika kurmak için yapılan başvuruların son zamanlarda iyice arttığı gerekçesiyle Şura-yı Devlet'te görüşülmekte olan layihanın bir an önce sonuca bağlanması istenmektedir. Gerek nizamnameye, gerekse ekindeki haritaya ulaşılabilmiştir. 1921 yılına ait bir belge konunun hala tartışıla geldiğini göstermektedir (BOA.MV.221:254). Belgede, 1913 yılında hazırlanan sabit buhar makinelerine dair nizamnamenin yürürlüğe girmesiyle eskiden geçerli olan nizamname lağvolduğu için "hudud-ı memnua"nın da ortadan kalktığı ve eskiden yasaklı olan bu mahallerde fabrika tesisi için birbiri ardısıra

başvurular geldiği anlatılmaktadır. Aynı tarihlerde Boğaziçi'nde fabrika kurulmasının önlenmesi için bir layiha hazırlanması gerektiği de Meclis-i Vükela'ca karara bağlanmıştır (BOA.MV.221:254). Bu tarihten sonraki gelişmeler ise takip edilememiştir.

Osmanlı Devleti'nin Batı'yı yakalama/ modernleşme projesinin bir parçası olarak büyük önem attığı fabrikaların inşası 19. yüzyılın ortalarına doğru, özellikle başkent İstanbul ve çevresinde artış gösterince, Osmanlı yönetimi Batı'dan ithal ettiği bu yeni yapı tipinin inşasını denetim altına alma ve özellikle kentle ilişkisini düzenleme ihtiyacı duymuştur. Belgeler arasında yer alan konu ile ilgili yazışmalardan Batı'daki usul ve yönetmeliklere uygun olarak hazırlandıkları anlaşılmaktadır. Fabrikaların yarattığı olumsuz koşullar ve özellikle yangın tehlikesi gibi sorunların hazırlanan nizamnamelerin temel motivasyonunu oluşturduğu görülmektedir. Genel olarak nizamnameler fabrikaların yer seçimi ile ilgili yasaklar getirmekte, imalat yapılan mahallerin yerleşim yerlerine olan mesafelerini bir nizama bağlamakta, sağlığı ihlal eden ve çevreye rahatsızlık veren sanayi dallarını tanımlamakta ve fabrikaların kurulması için gerekli izin ve ruhsat alınmasına ilişkin bürokratik süreci tarif etmektedir. Yapılan düzenlemelerde en dikkat çeken şey Osmanlı yönetiminin sanayinin yasak olduğu bölgeleri tanımlama çabasıdır. İstanbul için Boğaz'ın her iki yakası, Haliç ve Marmara sahillerini içine alan bir "hudud-ı memnua (yasak)" tanımlanmıştır. Ancak tarif olunan hudut dahilindeki mahaller aynı zamanda su kenarı olmaları nedeniyle sanayi tesisleri için en çok tercih edilen mahallerdir. Dolayısıyla yasağın uygulanmasında zorlanılmış ve eklenen yeni maddeler ile hudut dahilinde dumanı önlemek koşulu ile fabrika inşasına izin verilmiştir. 1913 nizamnamesinde ise hudud-ı memnua yer almaz. Daha sonraki yıllara ait belgeler bu durumun çeşitli olumsuzluklara neden olduğunu ortaya koymakta ve Boğaziçi ve çevresinde fabrika inşasını kısıtlayacak yeni bir nizamnamenin gerekliliğinden bahsetmektedir.

Nizamnameler kural koyucu belgelerdir. Bir şeyin nasıl yapıldığını değil, nasıl yapılması gerektiğini tanımlarlar. Dolayısıyla gerçeği tam olarak yansıtmazlar. Bununla birlikte kural koyucunun vizyonunu yansıtması açısından ele alınmaya ve incelenmeye değerdirler. Yapılan çalışma Osmanlı yönetiminin fabrikaların inşasını bir düzen altına alma çabalarını ve bunun hukuksal çerçevesini ortaya koymaktadır. Nizamnamelerde tanımlanan kuralların ne derece uygulanıp uygulanmadığı ise araştırmacıları bekleyen başka bir konu olarak karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

- (1872). "Sabit buhar makinelerine dair nizamname", *Düstur* (Birinci tertip) C. 2, s. 441-445, Dersaadet: Matbaa-yı Amire.
- BASALLA, George (1998). *Teknolojinin Evrimi*, Ankara: Tübitak Yayınları.
- BAYRAKTAROĞLU, Sena (1995). *Developments of Railways in the Ottoman Empire and Turkey*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- CLARK, Edward C. (1992). "Osmanlı Sanayi Devrimi", Ed.: E. İhsanoğlu, *Osmanlılar ve Batı Teknolojisi Yeni Araştırmalar, Yeni Görüşler*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 37-52.
- ÇELİK, Zeynep (1998). *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti, Değişen İstanbul* (2. Sürüm), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- DERRY, Thomas Kingston, WILLIAMS, Trevor Illtyd (1960). *A Short History of Technology, From the Earliest Times to A.D.1900*, London: Oxford University Press.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2008). *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lugat* (25. Sürüm), Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları.
- DIĞIROĞLU, Filiz (2008). "19. Yüzyıl İstanbul, Hava Kirliliği Sorunu", *Toplumsal Tarih*, S. 169, s. 67-71.
- ENGİN, Vahdettin (1994). "Osmanlı'da Çevre Şuuru", *Tarih ve Medeniyet*, S. 7, s. 35-38.
- ERGİN, Osman Nuri (1995). *Mecelle-i Umur-ı Belediyeye*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, C. 4, s.1708.
- GENÇ, Elif Süreyya (2010). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yenileşme ve Buhar Makineleri*, İstanbul: Doğu Kitabevi.
- GİZ, Adnan (1970). "Türkiye'de İlk Buhar Makineleri", *İstanbul Sanayi Odası Dergisi*, S. 57, s. 6-7.
- İHSANOĞLU, Ekmeleddin (1998). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bilim, Teknoloji ve Sanayide Modernleşme Gayretleri", Haz. F. Günergun, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları II*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, s. 1-22.
- KAÇAR, Mustafa, ZORLU, Tuncay, BARUTÇU Burak, BİR Atilla, CEYHAN, C. Ozan, NEFTÇİ, Aras (2012). *İstanbul Teknik Üniversitesi ve Mühendislik Tarihimiz*, İstanbul: İTÜ.
- KAZGAN, Haydar (1991). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Şirketleşme*, İstanbul: Töbank A.Ş.
- KÖKSAL, Tayyibe Gül (1996). *Haliç Tersanelerinin Tarihsel-Teknolojik Gelişim Süreci ve Koruma Önerileri*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- KÜÇÜKERMEN, Önder (1988a). *Geleneksel Türk Dericilik Sanayii ve Beykoz Fabrikası*, İstanbul: Sümerbank.
- KÜÇÜKERMEN, Önder (1988b). *Türk Giyim Sanayii Tarihindeki Ünlü Fabrika, Feshane Defterdar Fabrikası*, İstanbul: Sümerbank.
- ORTAYLI, İlber (1985). "Tanzimat", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İstanbul Ansiklopedisi*, C. 6, s. 1545-1547, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ÖNAL, Suat (1993). *Buhar Kazanlarında Exegy Metodu ile Yanma Verimliliğinin Analizi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, , Elazığ: Erciyes Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü.
- SÖNMEZ, Neslihan (1997). *Osmanlı Dönemi Yapı ve Malzeme Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: YEM Yayınları.
- İnternet Kaynakları**
<http://www.air-quality.org.uk/02.php> (erişim tarihi:20.02.2014)
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) Vesikaları***
Cevdet/ Askeriye (C.AS.) 628: 26515; 282: 11743

Cevdet/ İktisat (C.İKTS.) 27: 1346
Cevdet/ Maliye (C.ML.) 448: 18110
Cevdet/ Saray (C.SM.) 3: 142
Dahiliye/ Umur-ı Mahalliye-i Vilayat Müdüriyeti Belgeleri (DH.UMVM.) 78: 8
Hariciye Nezareti/ Tercüme Odası (HR.TO.) 478: 24
Hatt-ı Hümayun (HAT) 594: 29129; 596: 29276; 585: 28780
İradeler/ Dahiliye (İ.DH.) 116: 5881
İradeler/ Dosya Usulü (İ.DUİT.) 19: 3; 19: 1-2
İradeler/ Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.) 100: 2167; 94: 51; 328: 30; 216: 7163; 568: 25534; 520: 23374
Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.) 221: 254
Sadaret/ Divan Kalemî Evrakı (A.DVN.) 29: 61; 56: 20
Sadaret/ Meclis-i Vâlâ Evrakı (A.MKT.MVL.) 43: 73
Sadaret/ Mektubi Kalemî Evrakı (A.MKT.) 75: 67
Sadaret/ Mühimme Kalemî Evrakı (A.MKT.MHM.) 206: 13; 423: 85
Sadaret/ Nezaret ve Devair Evrakı (A.MKT.NZD.) 215: 9; 356: 9
Şura-yıDevlet (Ş.D.) 1: 3; 2390: 11
Ticaret, Nafia, Ziraat, Orman, Maadin Nezaretleri/ Defterleri (T.d.) 88
*Vesikalar "Fon adı, Dosya: Gömlek Numarası şeklinde verilmiştir.

باب اول تعمیرات نومرو -	نوع مطابق	نوع مطابق
<p>ممالک نظاره ده فابریکلر تاسیس لاری بیختمه نفع مناصه لایحه سنک ترجمه سید</p>	<p>فصل اول فابریکلر تاسیس استیک مقصد کی مقصد اولیہ دار</p>	<p>ممالک نظاره ده فابریکلر تاسیس لاری بیختمه نفع مناصه لایحه سنک</p>
<p>توضیحا اولیہ دلی مقصد و غیره فاعلم طرفه اولیہ نظاره سنک استیک مقصد</p>	<p>بیشیم تابع دله - فابریکلر تاسیس مقصد کی شو سربسناک و اولیہ نظاره سنک</p>	<p>کدومه محافظه استیک مقصد و مقصد اولیہ نظاره سنک استیک مقصد</p>
<p>ممالک نظاره ده فابریکلر تاسیس استیک مقصد و مقصد اولیہ نظاره سنک استیک مقصد</p>	<p>ممالک نظاره ده فابریکلر تاسیس استیک مقصد و مقصد اولیہ نظاره سنک استیک مقصد</p>	<p>فابریکلر تاسیس استیک مقصد و مقصد اولیہ نظاره سنک استیک مقصد</p>

Fotoğraf 2: Memalik-i Şahane'de fabrikalar tesisine dair nizamname layihası (1886)(BOA.HR.TO.478: 24)

